

Одне Різдво

Клим Поліщук

(Із записної книжки)

Слава Богу вишньому!..

Боротьба саме розгорялася, а були вже й такі, що сумнівалися.

— Хто знає, може ми й справді помиляємося?.. — говорили між собою. — Адже ж проти нас стоять наші ж такі люди!..

Однаке ця загальна неохота до дальшої боротьби зовсім не позбавляла мене мого завзяття, і я переконано вірив у нашу перемогу. Правда, часом з'являлася тривога і в моєму серці, але я пояснював це перевтомою і не звертав на те особливої уваги...

Тим часом ще не зникали прояви селянської прихильності до нашої справи, що значно ослаблювало силу тієї тривоги, що панувала серед нас...

Якось, уже близько Різдва, після одного щасливого бою з "ворогами", до нашого штабу прибуло десять селянських возів із свіжими книшками. Старий, з білою бородою, огрядний дідусь, який припровадив ці вози, сказав нам:

— Передайте це від нас галицьким сікачам за те, що вони проти старого режиму йдуть...

Таке сердечне відношення статечних господарів до галицьких стрільців не тільки не заохотило наших повстанців, а ще й роздратувало їх.

І вже напередодні Різдва майже на кожнім кроці говорили:

— Чи не краще було б помиритися?..

Запевнення наших агітаторів в тому, що "ми змагаємося за визволення, а не поневолення", мало що помагали.

— Робочий робочого дерти не буде! — відповідали на те. — А через оту Україну ми навіть свят не будемо бачити...

Командуючий полком, колишній студент-правник, а теперішній полковник Брень, слухаючи таких розмов, ніяково здвигав плечами й говорив до мене:

— Сумніваюся, щоб ми могли з такими настроями... Постарайтеся хоч трохи поліпшити їх...

І я старався. Дні і ночі пробував серед козаків, читаючи їм десятки й сотні добірно складених закликів до боротьби "за землю і волю", які цілими пудами надходили до нашого штабу з різних "цека", але, на жаль, те все нічого вже не помагало. І чим ближче було до Різдва, тим більше зростала та незрозуміла тривога, а разом з нею зростало озлоблення не тільки проти "ворогів", але й проти самих себе.

Це все турбувало мене не менше, як і полковника Бреня, тим більше, що я зауважив за собою щось таке, чого ще ніяк не міг сам зрозуміти. Досить було самому опинитися на полі і побачити в зимовій млі якесь далеке село, як серце боляче

стискалося і така невимовна туга охоплювала мене всього, що хотілося забути за все і піти так просто у світ, аби тільки міг почувати, що я цілком вільний і таким вертаюся під занедбану солом'яну стріху до своїх рідних і близьких людей.

Почуття цієї туги часто спліталися зі споминами юнацьких літ, коли в таку приблизно пору вертався з міста додому, де мене давно вже всі ждали і раділи з того, що "не все ж то мужикові бути біля гною"... На залізничній станції стрічав мене весело-балакучий дядько Сидір зі своїми гнідими, який ще від самого досвітку дожидався "мого" поїзда і завжди казав одне й те саме:

— Щось ви, паничу, спізнилися на цей раз!

Кажучи це, він хитро всміхався, з чого можна було ясно зрозуміти, що каже він це навмисно для того, аби всі чули, що не одні тільки поповичі та синки економів можуть бути паничами...

За це я запрошував його до буфету другої кляси на чарку горілки і він неабияк пишався цим, що було видно не тільки з того, як він презирливо міряв поглядом червонолицих поповичів із поближких сіл, які приїхали разом зі мною і мусили ще чекати на свої підводи, але й з того, як він "розуміючо" розглядав розвішені на стінах барвисті оголошення передплати на "Ниву" та "Родину", що вступали вже в п'ятидесятий рік свого існування...

Потім він поважно брав на оберемок мою скриньочку, в якій, крім засмальцьованих підручників, двох пар білизни та святочної синьої курточки з блискучими гудзиками, знаходилося декілька "галицьких" книжечок та два-три зшитки із забороненими віршами Шевченка і зі своїми власними ліричними сентенціями. Поставивши скриньку серед саней, садив мене "на панському місці", іззаду, а сам сідав напереді, на фірманське "сідзеніє" і голосно гукав:

— Вйо-о-о, гніді!.. Ану, голубчики мої!..

Їдучи полями, я милувався рідними краєвидами, а він розповідав мені про те все, що сталося за цей час в селі, і завжди закінчував постійним:

— А вас Гартемко так чекає, що не дай Господи!

Малий Артемко був сирота, якого дядько Сидір узяв до себе "за вихованця" не тільки через те, що "воно дуже бідне", а й через те, що "в нього трохи ґрунту є"... Батько Артемка, вмираючи, залишив йому в спадщину стареньку хатину з яблунею коло неї і п'ять моргів поля, з чого він міг би прожити і без сусідського "виховання", але дядько Сидір напросився на "гопікуна" і забрав його до себе. Жив він у дядька Сидора, як у наймах, але все ж таки не так-то вже й кепсько, бо дядько Сидір був чоловік доброї вдачі і зимою навіть дозволяв йому ходити до школи. Однак Артемко сам не хотів туди вчашати через те, що там з нього сміялися його ровесники й називали "свинячим недоїдком" за те, що в нього на обох руках були скалічені пальці. Колись, як він був дуже ще малим, його мати, йдучи на город полоти мак, зачинила разом з ним у хаті свиню, щоб "подвірря не рила", а вона пообгризала малому на обох руках майже всі пальці, так що залишилися лише якісь безвиразні закарлючки, в яких він ледве міг тримати олівця. Тихий та сумирний, він не обсварювався в школі, а просто перестав до

неї ходити і взявся вчитися "сам від себе"... В цьому багато допомагав йому я, даючи не тільки потрібні книжки, але й пояснюючи незрозуміле в них. Крім того, я розповідав йому про те все, чого сам учився, і боронив його від нападів хлопчаків на вулиці. Отже нічого дивного, що він завжди стрівав мене ще за ворітьми і цілі свята ні на крок не відступився від мене.

Пригадував також, що коли я приїздив останній раз додому, то дядько Сидір ні одним словом не згадав мені про "Гартемка", а вдома я довідався, що він "кудись пішов і запропастився". Одні казали, що він "босякує в Гадесі", а другі запевняли, що він "у Києві на вчителя хоче вийти"... Тільки вже під час війни стало відомо, що він "охвицером", як писав до мене дядько Сидір.

За п'ять літ своїх блукань по тих самих фронтах я не тільки заморозив собі руки й ноги, але й навіть саме серце, і тільки тоді, як приходила ота незрозуміла туга, починав відчувати красу минулого і марив тихим спокоєм під занедбаною солом'яною стріхою...

Однаке життя з цим не лічилося і щоденно ставило свої суворі вимоги, і я мусив забувати навіть за самого себе, думаючи лише про те, щоб задовольнити їх...

* * *

Фронт, на якому стояв наш полк, знаходився недалеко мого рідного села, так що за одну добу можна було пішки дістатися додому. Не знаю, через що саме я став намовляти полковника Бреня, аби він "попробував наступати". Спочатку він не згоджувався, але коли я став йому доказувати про прихильність свого рідного села, яке, мовляв, "підкріпить нас", він на самісінький Святвечір, уранці, несподівано вдарив на "ворога" і той подався. Подався так швидко, що ми ледве встигали йти за ним і надвечір я вже ясно бачив знайомий мені з дитинства довгий ряд старих лип на цвинтарі, що був коло самого села, і навіть стареньку трибанну церковцю, до якої колись ходив разом з Артемком на різдвяну всенощну.

Серце моє затіпалося, як у лихоманці, і я вже радів, що за якусь годину буду між своїми, та ще й не як звичайний собі гість, а як "визволитель" і "переможець". Так думав я й радів з цього, бо хіба я міг знати, що не всі були з нами і що проти нас були свої...

— Не дати їм опам'ятатися! — наказував полковник Брень своїм підвладним. — Тисніть їх, заволок проклятих!..

І раптом "вороги" стали. Вдарили на них раз, вдарили другий, а вони ні на крок не подаються. Засіли в добре знайомих мені ярах, які довгою дугою тягнулися навколо села, і я вже знав, що годі їх так легко витиснути звідти. Ми опинилися на чистому полі просто під ворожими кулеметами, а через те мусили відійти на верству назад, де були якісь гаї і стояв півзнищений фільварок.

Виставивши скрізь добру варту, вислали певні стежі і вирішили так стрінути своє Різдво.

Штаб нашого полку розмістився в запущеному панському будинку, що стояв серед пишного овочевого саду, а козаки розташувалися просто на подвір'ї. Розклали вогнища і стали готувати кутю.

В той час, як полковник Брень давав свої розпорядження щодо святої вечері, я блукав по полях навколо саду, дивився в бік свого рідного села і думав про те, щоб хоч вістку яку подати туди...

Не знаю й сам, скільки саме часу проблукав я так, але коли повернувся до штабу, то полковник Брень і старшини штабу давно вже чекали на мене.

— А ми думали, що ви вже на Марс чкурнули... — засміявся хтось, побачивши мене в дверях.

— Мені нічого на Марс летіти, коли своє село під носом! — відповів я.

Ніхто нічого не сказав, а тільки у всіх якось чудно посмутніли лиця і так сіли до столу.

Вечеря була майже святною. Була не тільки кутя та риба, але й горілка, що значно поліпшило наш настрій, і в кінці вечері ми всі досить дружно проколядували всеукраїнське "Видить Бог, видать Творець"...

Опівночі прийшли вислані стежі і повідомили, що "ворог" сидить тихо і навіть "носа не показує".

— Ну й віддячимо ми їм за це, що вони заставили нас отак Різдво стрічати!.. — сказав до мене полковник. — Завтра обов'язково будемо колядувати під вашою укоханою стріхою...

Я не сказав на те ні одного слова, але відчув тільки, як моє серце чудно стислося в грудях, наче передчуттям недоброго.

Поговоривши ще трохи то про це, то про те, ми полягали спати, доручивши все на вартового старшину, молоденького хорунжого з Полтавщини.

* * *

От не можу тільки пригадати, чим я снів тоді, але знаю добре, що снів чимсь страшним, від чого прокинувся в холоднім поту і в той же час почув зляканий крик вартового:

—Рятуйтеся! На нас напали!—кричав він не своїм голосом. — Пробралися у сад і звідти обстрілюють!..

Зірвалися на ноги і, хто як був, кинулися врозтіч.

— Стійте! — скрикнув полковник. — Стрілять буду!

Всі стали, як укопані, і почули, як десь, зовсім близько, на— віжено торохтять кулемети. Враз гримнула гармата і в той же час снаряд розірвався коло самих дверей будинку.

— Вони в саду! Хто кудю вперед за мною! — крикнув полковник, кидаючись у двері.

Як через хвилину залунало голосне "слава!" і кулемети затихли, я вибіг надвір і побачив на снігу безліч темних плям. Догадався, що то лежать побиті. Якись невиразні чорні тіні швидко гасали між деревами, хтось несамовито стогнав: "Помилуйте!.. Пожалійте!.."

Я стояв і сам не знав, що мав робити. В голові стало якось порожньо, наче хтось раптом вихопив з неї мізок і, кричучи від болю, поніс його у біле поле, де стояла така

непорушна сива мла і де панувала цілковита байдужність.

Хтось роздягнений і босий підбіг до мене і весело гукнув:

— От і по всій справі! Майже всіх перекололи, а самого командира в полон взяли!..

Я насилу взнав, що то говорить полковник.

— Ходім до хати! — потяг мене за руку. — Зараз його приведуть сюди!

Через декілька хвилин в кімнату ввійшло четверо козаків, які несли на руках когось п'ятого. Переступили через поріг і кинули його просто на підлогу.

— Собаці собача смерть! — сказав один злобно.

— Не дуже там! — гукнув полковник. — Йдіть собі.

Чоловік лежав і тихо стогнав. Лице його було залите кров'ю, а руки й ноги якось дивно пообвисали коло тулуба, наче штучні.

— Ви хто такий! — спитався полковник, нахилиючись над ним.

— Командир N-ського червоного полку, який стоїть у ярах... — ледве чутним голосом відповів той.

— Як ви називається? — знову спитався полковник.

— Цього я вам не скажу! — простогнав той.

— Та не стогніть так! — скрикнув полковник. — Що з вами? Вставайте та сідайте!

Не то плач, не то сміх, а взагалі щось страшне вирвалося з грудей нещасного:

— Не притворюйтеся і не питайтеся... Знаю я ваші звички добре... Катуйте до кінця...

Що вже там...

— Ми нікого не катуємо, але коли ви так підло на нас напали, то що ж робити! — сказав на те полковник. — Ось ми вас трохи підживимо і вам ліпше стане...

— Пусте... — почувалася відповідь.

Голос його був тремтячий і хрипкий, але знайомий, дуже знайомий. Одначе я не насмілювався підійти до нього ближче й заговорити з ним, боячись чогось невідомого і соромлячись за той вчинок, якого допустилися ті, що зі мною і з ким я.

Прийшов лікар. Оглянув його і похитав журно головою.

— Хіба можна так? — промовив сам до себе. — Мало того, що повикручували ноги та руки, то ще й ребра потрощили...

Полковник подивився чогось на мене і винувато сказав:

— Злоба все... З війною нічого не вдієш...

Лікар покликав двох санітарів і заходився поратись коло побитого командира. Той весь час важко стогнав, але не вимовив ні слова. Коли забинтовували йому руку, я побачив, що на ній нема пальців, лише якісь закарлючки, як в Артемка. Я підійшов до нього й подивився йому в очі.

Окровавлене лице страшно всміхнулося до мене і промовило:

— Ах, так ви ось де!.. А я за вас гину!..

— Ти, Артемко?! — скрикнув я. — Ти червоним командиром?!

— Як бачите! — сказав тихо. — Я за народ, а ви проти народу... Та не в цьому річ... Я знав, що ви тут, і хотів забрати вас на свята додому, але...

Великі сльози покотилися з його очей і він на хвилину затих.

— Бідний Артемцю, як же це так? — питався я його.

— Так, як і все буває... — сказав він.

Коли лікар перев'язав його і поклав коло теплої грубки, він поблід увесь і стратив притомність. Під ранок він на хвилину прийшов до себе і став просити мене, аби я охоронив його від якоїсь небезпеки.

— Я панським наймитам не вірю... — казав він мені, показуючи очима на полковника.

— Ми боремося за своє право на своїй землі, — відповів я йому на те, але він тільки глибоко зітхнув і вже більше про це ми не говорили.

— Як же ти червоним став? — спитався я його, коли помітив, що він чогось пильно до мене приглядається.

— Життя заставило... — відповів коротко.

— А де ти був ці всі літа?

— Це довго казати... — слабким голосом відізвався він. — Спочатку в Києві продавав газети на вулицях, потім один добрий чоловік допоміг мені дечого навчитися, і коли була війна, то я сам пішов на фронт і зробився старшиною... За час війни я багато чого навчився в самого життя, і як вибухла революція, то зразу ж став тим, яким ви мене тепер бачите...

Перед сходом сонця йому погіршало і він знову стратив притомність. Лікар оглянув його ще раз і тільки рукою махнув.

— Нічого вже з нього не буде! — сказав він, виходячи з кімнати.

Тим часом полковник готувався до дальшого наступу і заклопотано говорив:

— Треба не гаяти часу! Сьогодні так чи інакше, а колядувати мусимо, як звичай велить, за столом, під снопом, за доброю чаркою запіканки та за гарячою ковбасою...

Я не слухав його, що він говорив далі, а старанно доглядав свого земляка. І саме тоді, як гримнула наша перша гармата, він розкрив очі і спитався:

— Хто це регочеться так?..

— То стріляють, — відповів я.

З хвилину він напружено чогось прислухався, а потім тихо і поважно вимовив:

— Скажіть їм, щоб замирилися... Скажіть їм, що війни не треба... Скажіть, що я також... помилявся...

Затих і задивився в стелю. Довго дивився так, наче бачив там щось надзвичайно цікаве й невидане, а потім лагідно всміхнувся і сказав:

— Мир вітають... Слава Богу вишньому... Ото добре...

— Слава!.. — докотилося здалека, але це вже мене не цікавило. Він раптово схопив мене за руку, витягнувся як струна і його очі зробилися шкляними, мертвими й нерухомими...

* * *

Через п'ять годин я вже їхав просто додому. Переїжджаючи через яри, де вчора була ворожа позиція, бачив на снігу багато кривавих плям, а коло цвинтаря дві свіжих могили.

Як раділи мною мої рідні, як вітала мене солом'яна стріха і як колядувалося, не варто згадувати...

Довідавшись про наглу смерть Артемки, селяни тільки руками розвели:

— Так він же наш був!..

Моя мати, проста і щира, суворо сказала мені:

— Ти не повинен більше воювати!.. Хай ті воюють, що вигадують ту війну!..

На другий день полковник Брень подався зі своїм полком далі, а я залишився для того, щоб поховати як слід, замордованого моїми сучасними товаришами, Артемка, який так нагло і так даремно згинув...

Одначе ще й досі блукаю манівцями і, згадуючи безщасного Артемка, згадую те сумне Різдво, яке, напевне, не забудеться ніколи...

м. Львів,

1921 р., 22 грудня